

Waarom werd Jacob Israël de Haan vermoord?

Ludy Giebels

TVGESCH 127 (1): 63–84
DOI: 10.5117/GES2014.1.GIEB

Abstract

In 1924 the Dutch journalist and poet Jacob Israel de Haan was assassinated in Jerusalem by members of the Zionist Haganah. His death has been described as the price he paid for his struggle on behalf of the Palestine Arabs. He was labeled therefore as the Jewish (or even Dutch) Lawrence of Arabia. Indeed, in his writings De Haan pointed out the incompatibility of Zionist demands with Arab expectations. Yet he was in the first place a champion of Jewish orthodoxy as represented by Rabbi Chaim Sonnenfeld, the leader of the Ashkenazi community in Jerusalem. His quarrel with the Zionist Organization crystallized around their claim also to represent Jewish orthodoxy. Because of De Haan's efforts the British Colonial Office in London did not combine the *Sonnenfeldgroup* into the Zionist Chief rabbinate as had been planned by High Commissioner Herbert Samuel. The Zionist Organization became nervous about De Haan's propaganda. Extracting from King-Caliph Husayn of the Hedjaz in February 1924 a statement that His Highness considered the 'godless' Zionism a danger for Islam was De Haan's last diplomatic act. This was denounced at the instigation of Frederick Kisch, the political Zionists' chief in Jerusalem, and probably sealed De Haan's fate, following a number of other threats in the previous years.

Keywords: Jacob Israel de Haan, political murder, Jewish orthodoxy, Zionism, Palestine mandate

De moord op Jacob Israël de Haan in 1924 is de geschiedenis ingegaan als de prijs die moest worden betaald voor zijn strijd ten behoeve van de Palestijnse Arabieren. Maar hij was in de eerste plaats een kampioen van het joodse fundamentalisme en vormde in die hoedanigheid een groter gevaar: hij verzette zich met succes tegen de pretentie van de Zionistische Wereldorganisatie (ZWO) dat

zij in Palestina de alleenvertegenwoordiger was van het jodendom.

Zijn naam roept in Jeruzalem bij willekeurige (mannelijke) voorbijgangers in de ultraorthodoxe wijk Mea Sheariem nog steeds herkenning op. En de Israëlische politicus Menachem Porush, die van 1949 tot 1994 een bijna onafgebroken machtspositie in

de diverse religieuze partijen had, noemde desgevraagd De Haan als zijn belangrijkste inspiratiebron. De historicus Tom Segev vroeg wie voor hem belangrijk was geweest, daarbij vooral denkend aan de oude icoon van de ultraorthodoxie, de eerbiedwaardige oude rabbijn Chaim Sonnenfeld. Porush antwoordde zonder aarzelen: Jacob Israël de Haan. Hij was 8 jaar oud toen deze werd doodgeschoten. Niet alleen had de moord, vertelde hij, diepe indruk gemaakt, maar ook had hij van De Haan de 'little tricks' geleerd die men in het politieke bedrijf nodig had.¹

De moord op Jacob Israël de Haan, op 30 juni 1924 bij de uitgang van het Shaäre Zedek ziekenhuis in Jeruzalem, was de eerste van de drie geruchtmakende politieke moorden in de zionistische beweging.² De eliminatie van de dichter-journalist wordt in de geschiedschrijving veelal in verband gebracht met zijn rol in de strijd van de Palestijnse Arabieren tegen het Joods Nationaal Tehuis. Hij wordt daarom wel de Nederlandse (of joodse) *Lawrence of Arabia* genoemd.³ Maar dat klopt niet helemaal: zeker heeft De Haan al vroeg gesignaleerd dat de zionistische en Arabische aanspraken in Palestina onverenigbaar waren. Maar hij was daarin in de toenmalige zionistische wereldorganisatie (ZWO) niet de enige. Ook kan zijn verblijf tussen de Arabieren

kan niet worden vergeleken met dat van Lawrence of andere bekende tijdgenoten als Leopold Weiss, Harry St John Philby of zelfs de Nederlandse schilder Piet Gerrits. Terwijl dezen werkelijk in de woestijn tussen de Bedoeïenen leefden, woonde De Haan in een kosmopolitische stad als Jeruzalem. Ook toen hij eind 1921 in het tuinhuis trok van de Arabische familie Aweidah, bleef hij emotioneel vooral verbonden met zijn joodse omgeving.⁴

De betekenis van De Haan is tweeërlei: van belang zijn zijn succesvolle diplomatieke acties voor de ultraorthodoxe Asjkenazische gemeente van rabbijn Chaim Sonnenfeld in Jeruzalem, maar ook zijn Jeruzalemse correspondentschap in dienst van het *Algemeen Handelsblad*. Hij was naar hedendaagse maatstaven vóór alles een joodse fundamentalist en heeft bijgedragen tot de vestiging van het fundamentalistische machtsblok dat vandaag de dag in de Israëlische politiek nog steeds een belangrijke factor vormt. Intussen blijft het een van de vele raadselachtigheden in het leven van deze gespleten persoonlijkheid dat hij gelijkelijk wordt beschouwd als de pionier van de emancipatie van de homobeweging in Nederland en als een martelaar voor de joodse ultraorthodoxie.

Van Amsterdam naar Jeruzalem

Jacob Israël de Haan werd in 1881 in Smilde geboren in het gezin van een gazzan, voorzanger in de synagoge.⁵ Hij werd onderwijzer

1 Tom Segev, 'The making of history / Man of the worlds', *Ha'aretz*, 7-3-2010; voor Porush: Wikipedia (Engelse versie). Ik dank prof. dr. J. Polak, die een uitgebreide bibliografie over De Haan heeft samengesteld, voor zijn inlichtingen.

2 In 1933 Chaim Arlosoroff, leider van de Jewish Agency in Jeruzalem; in 1995 de Israëlische premier Yitzhak Rabin.

3 Michael Berkowitz, 'Double trouble. A call to investigate the life and after-lives of De Vriendt and De Haan', in: *Jahrbuch für internationale Germanistik* (1999) 116.

4 Zie voor De Haans betrekkingen tot de Palestijnse Arabieren: Ludy Giebels, 'Een Nederlandse Lawrence of Arabia? Jacob Israël de Haan en zijn Arabische vrienden', *De parelduiker* 18 (2013) 2-15.

5 Zie voor De Haans leven de biografie van Jaap Meijer, *De zoon van een gazzan. Het leven van Jacob*

en tevens redacteur van de kinderkrant van het socialistische dagblad *Het Volk*. In 1904 publiceerde hij *Pijpelijntjes*, de eerste homo-erotische roman in de Nederlandse literatuur. Dit veroorzaakte een schandaal en leidde tot ontslag in beide functies. Hij ging rechten studeren en werd een veelgevraagd repetitor: De Haan was en bleef een begenadigd docent. Na zijn promotie en huwelijk met een niet-joodse vrouw leek zijn leven in rustig vaarwater te zijn beland. Maar rond 1915 raakte hij in een ernstige geloofscrisis, die leidde tot terugkeer tot het geloof van zijn jeugd en hem bovendien tot een vurig zionist maakte. Al eerder had hij naam gemaakt als dichter en nu ontwikkelde hij zich tot de zelfverklaarde 'Dichter van het Joodsche Lied'. Eind 1918 besloot hij naar Palestina te emigreren en werd hij aangesteld als correspondent van het *Algemeen Handelsblad*. In maart 1919 arriveerde De Haan in Jeruzalem, waar hij de rest van zijn leven op diverse adressen zou doorbrengen.

Jacob Israël de Haan in 1918

Bron: *Bibliotheca Rosenthaliana*

Israël de Haan 1881-1924 (Amsterdam 1967). Voor De Haans Palestijnse periode: Ludy Giebels, 'Jacob Israël de Haan in Palestina' I-III, *Studia Rosenthaliana* XIV (1980) 44-78; XV (1981) 111-142 en 188-233.

Het Palestina waarin De Haan terecht kwam was pas in december 1918 door de Britten veroverd op de Turken. In november 1917 was intussen de Balfourdeclaratie afgegeven, waarin Engeland beloofde een Joods Nationaal Tehuis in Palestina te bevorderen, met dien verstande dat er geen afbreuk mocht worden gedaan aan de rechten van de 'non-Jewish communities' in dat land.⁶ Terwijl de Arabische tegenstand tegen de Declaratie al direct manifest werd, zou de invulling ervan afhangen van de vredesregelingen die nog moesten worden opgesteld. Vrede met het onverwacht vitale Ottomaanse, later Turkse rijk van Atatürk werd pas in 1923 gesloten. Wel werd Palestina alvast in april 1920, op de geallieerde Conferentie van San Remo, als mandaat aan Engeland toegewezen. De werkelijkheid in Palestina was echter veel weerbarstiger dan diplomatieke arrangementen en het is de verdienste van De Haan dat dit in extenso en op een bijzondere wijze is weergegeven in zijn feuilletons voor het *Handelsblad*.⁷

De Dichter van het Joodsche Lied had aan Chaim Weizmann, president van de ZWO, geschreven dat hij een van de beste dichters van zijn generatie was en 'anxious to work at the rebuilding of Land, People and Language'.⁸ Desondanks werd hij door de zionistische autoriteiten in Jeruzalem bepaald niet met open armen ontvangen. Alras werd bovendien duidelijk dat zijn hooggestemde verwachtingen fataal botsten met de barre werkelijkheid van een land waarin de wonden van verwoesting en ontvolking door een wrede oorlog nog steeds rauw waren en het Joods Nationaal

6 Ook in de tekst van het mandaat werd de 90% Arabische bevolking aangeduid als 'non-Jewish'.

7 De hele tekst van 394 items is te lezen in de Digitale Bibliotheek der Nederlandse Letteren (DBNL).

8 Central Zionist Archives Jeruzalem (CZA) Z4/106/14, De Haan aan Weizmann, 12 dec. 1918.

*De joodse wijk in de oude stad van Jeruzalem c 1915. Foto Ben Dov
Bron: Willy Lindwer en Hermine Pool, From Jerusalem with love (Zwolle 2010)*

Tehuis met hand en tand moest worden bevochten. De brieven aan de oude vriend Frederik van Eeden en de jonge vriend Juda Vleeschhouwer ('Ik heb hier zoo geleden, dat ik behalve het werk voor de courant, waarvoor men mij betaalt, zoo min mogelijk doe') getuigen van teleurstelling en bovenal heimwee.⁹ Toch zou het onjuist zijn om alleen af te gaan op zijn klaagverhalen in zowel brieven als feuilletons. De Haan was van nature een uitgesproken hypochonder, hetgeen werd versterkt door het feit dat hij nooit in het reine is gekomen met zijn eigen homoseksualiteit. Met name de feuilletons

getuigen ook van extatisch genieten. Van de natuur bijvoorbeeld, maar vooral ook van de ondefinieerbare joodsheid die speciaal Jeruzalem aankeefde en die zo was verweven met de hergevonden joodse traditie. De viering van de feestdagen kreeg hier een bijzonder cachet en de immigrant maakte kennis met een innige joodse orthodoxie die het stijve, westerse Nederland vreemd was. De discrepantie in zijn gemoed is iets waarmee bijna elke immigrant te maken krijgt en leidde allicht tot tegenstrijdige verzuchtingen. Zo kon hij in april 1920 schrijven: 'Een jaar ben ik hier. Altijd bedroefd. Altijd bedreigd.' En in juni van hetzelfde jaar: 'Ach: ik zal nooit leren geloven, dat

⁹ De brieven aan Van Eeden in Bijzondere Collecties Universiteit van Amsterdam (BZUvA) Hs XXIV C 35; die aan Juda Vleeschhouwer in Institute for Research on Dutch Jewry (IRDJ) Jeruzalem, collectie De Haan doos I.

ik waarlijk te Jeruzalem woon. Het geluk is te groot en ik heb het niet verdiend.¹⁰

Het Jeruzalem waar De Haan ruim vijf jaar heeft gewoond was een paradox van kosmopolitisme en kleinstedsheid. Kleinsteds omdat het nog steeds het oude karakter van een Ottomaanse provinciestad had. Kosmopolitisch omdat in deze voor de drie monotheïstische godsdiensten heilige stad zoveel verschillende nationaliteiten woonden. Het was vooral echter ook een stad waarin toen al ongeveer de helft van de bevolking joods was.

De orthodoxe vrienden

Aan de steun van de internationale diplomatie voor het Joods Nationaal Tehuis ligt – behalve de geopolitieke overwegingen – een complexe mengeling van motieven ten grondslag. Er was de – soms antisemitisch getinte – overwaardering van het jodendom als een internationale macht, zowel wat betreft kapitaal als linkse revolutionaire beweging. Met de belofte van Balfour en het mandaat moest het eerste worden aangelokt, de laatste onschadelijk gemaakt. De werkelijke aantrekkingskracht van het zionisme voor de niet-joodse publieke opinie maar zeker ook voor zulke cynische politici als Balfour zelf, was echter vooral religieus getint. Met name in het protestantse Engeland maakte de gedachte dat de nazaten van het oude Bijbelse volk na een verstrooiing en vervolging van tweeduizend jaar zouden terugkeren naar hun vaderland diepe emoties los. Het joodse volk was in dat beeld vooral het vrome volk van het oude testament en de synagoge. De zionistische beweging echter

was sterk gesecculariseerd. Het was voor een goed deel de – getalsmatig nog zwakke – emancipatiebeweging van gesecculariseerde joden, die al snel de traditionele feestdagen een nationaal tintje gaven. De ZWO had wel een religieuze afdeling, de Mizrachi, maar er was intern een voortdurende frictie tussen de religieuze en nationale elementen van de joodse cultuur. Naar buiten claimde de beweging echter dat zij het echte joodse volk vertegenwoordigde. Het was deze façade waarop De Haan met succes zijn peilen zou gaan richten.

Binnen het religieuze jodendom liepen de standpunten over het politieke zionisme sterk uiteen. Aan de ene kant van het spectrum stond de Mizrachi, de orthodoxe partij binnen de ZWO waarvan ook De Haan bij zijn komst in Palestina deel uitmaakte. De Mizrachi verkeerde in een constante spanning met de rest van de organisatie, omdat de merendeels seculaire aanhangers het niet nauw namen met de vele religieuze wetten binnen het jodendom. Aan de andere kant grepen zij wel weer graag de religieuze joodse feesten (zoals Chanoeka, dat eigenlijk een zuiver religieuze opstand was tegen de Hellenisering in die tijd) aan om die tot nationale gedenkdagen om te vormen. Aan de andere kant stonden ultraorthodoxen zoals het merendeel van de Chassidiem, die vestiging van een joodse samenleving in het Heilige Land als onverbrekkelijk zagen met de komst van de Messias. De Mizrachi loste dit probleem op door het zionisme te presenteren als een tijdelijke oplossing voor het hier en nu, los van de Messiaanse Verlossing.¹¹ In het midden stond de Agoedat Israel, die in 1912 was opgericht door orthodoxe

10 'Nerveuze dagen', *Algemeen Handelsblad (AH)* 15-5-1920; 'Een meisje uit Jeruzalem', *AH* 30-6-1920.

11 Zie voor de theologische onderbouwing van deze tegenstand: Aviezer Ravitzky *Messianism, Zionism and Jewish religious radicalism* (Chicago 1996).

joden als tegenwicht tegen de zionistische organisatie. Zij erkende de Balfourdeclaratie, maar wilde een joodse samenleving op grondslag van de Tora. Aan de wortel van die oprichting lag, net als bij het zionisme, een weloverwogen ideologie.¹² In de Joodse godsdienst bestaat geen scheiding tussen religie en politiek. De overhandiging van de Tora aan Mozes op de berg Sinaï wordt niet alleen beschouwd als een Goddelijke openbaring maar evenzeer als de grondslag van een staatsinrichting. In de geesten van de orthodoxe joden die de Agoeda stichtten was er een continuïteit tussen de geheiligde gemeenschap, verzameld in de Sinaïwoestijn, en de herstelde staat in Agoedat Israel. Deze organisatie paste dan ook binnen de context van een levende joodse traditie en wilde een voorbeeld zijn van ideaaltypische joodse waarden en structuren. De leiders wilden vestiging van orthodoxe kolonies in Palestina bevorderen, reden waarom zij werden beschouwd als collaborateurs door dat deel van de joodse orthodoxie – voornamelijk de Chassidiem – dat zelfs dit als een goddeloos werk beschouwde.

De Agoeda en haar aanhangers werden niet alleen gewantrouwd, maar waren binnen het zionisme ook de meest beschimpde groep. Weizmann was ontzet over het orthodoxe Jeruzalem.¹³ Ben Goerion schreef erover: 'This sector is dead and buried, a population of obscurantists and schnorrers.'¹⁴ De tegenpartij deed daar

12 Alan Mittleman, *The politics of Torah. The Jewish political tradition and the founding of Agudat Israel* (Albany 1996). De t in Agoedat Israel is een genitief, zonder 'Israel' spreekt men van Agoeda. De beweging zelf de gebruikte de spelling 'Agudas Jisroeil'.

13 Cecil Bloom, 'The institution of *halukkah*. A historical review'. *Jewish historical studies. Transactions of the Jewish Historical Society of England* (1999-2001) 23.

14 Geciteerd in Benjamin Ish-Shalom, *Rav Avraham Itzhak HaCohen Kook. Between rationalism and mysticism*

overigens niet voor onder: de muren van de huizen in Mea Shearim waren bedekt met banvloeken tegen leidende zionisten, hun scholen en andere werken van satan. En de straten galmden van de donderpreken van rabbijnen in de synagogen.¹⁵ Na 1918 werden de verschillen verder vergroot, omdat de zionisten nu dankzij de Balfourdeclaratie toegang hadden tot de macht, de Britse mandataris.

De Haan ontwikkelde zich in Jeruzalem alras van Mizrachist tot Agoedist en verbond zijn lot aan de kleine orthodoxe Asjkenazische gemeente van rabbijn Chaim Sonnenfeld. Aanvankelijk hoorde hij nog bij het Jeruzalemse zionistische establishment. Hij werd, samen met onder anderen de zionistische coryfee Vladimir Jabotinsky, benoemd tot *lecturer* aan een hogere juridische opleiding, de 'Law School', die door het Britse mandaatbestuur in 1920 werd ingesteld. Hij kwam daarmee opnieuw in zijn element als leraar en liet zich graag de apocriefe titel 'professor' aanleunen. In mei 1920 was hij bovendien een der verdedigers van leden van de Haganah, de zionistische zelfverdediging, die bij Arabische rellen waren gearresteerd en nu wegens geweldpleging werden aangeklaagd.

De redenen van De Haans overgang naar eerst kritiek op en van lieverlee onverholen haat tegen het zionisme ligt niet zozeer in theologische overwegingen, waarvoor hij in brieven en feuilletons geen aandacht had. Hij was in de eerste plaats een politiek dier, gedreven door een van de weinige constanten in zijn grillige levensloop, zijn gevoel voor rechtvaardigheid. Dit werd hier gevoed door zijn grote verering voor rabbijn Chaim

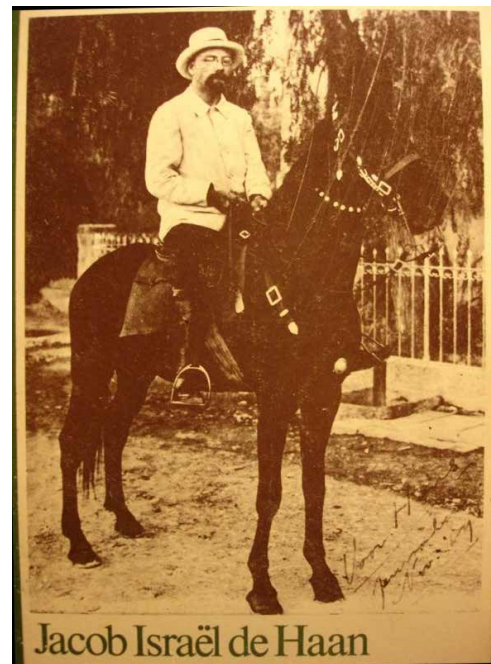
(Albany 1993) 14.

15 Gershom Scholem, *Von Berlin nach Jerusalem. Jugenderinnerungen. Erweiterte Fassung aus dem Hebräischen von Michael Brocke und Andrea Schatz* (Frankfurt am Main 1994) 216.

Sonnenfeld.¹⁶ Deze was niet alleen leider van de kleine Asjkenazische gemeente in Jeruzalem, maar hij richtte in 1919 ook de extreem orthodoxe Jeruzalemse groep Edah Harediet op. Al voor de Eerste Wereldoorlog was Sonnenfeld, wiens aanhang in Jeruzalem vooral bestond uit Hongaarse en Slowaakse joden, een verklaard tegenstander van vernieuwingen die mede onder invloed van de toenmalige zionistische immigratie dreigden te worden ingevoerd. Toen er in 1919 onder de Jeruzalemse joden verkiezingen werden gehouden voor een vertegenwoordiging van de Palestijnse Jisjoev, wist hij zich met zijn geestverwanten verzekerd van de stemmen van een meerderheid van de orthodoxen en richtten zij de Eda Chareidis (Vrome Gemeente) op, waarvan Sonnenfeld tot zijn dood in 1932 erevoorzitter was. Naar schatting hoorde begin jaren twintig een achtste deel van de joodse bevolking in Jeruzalem tot deze kring.¹⁷ Ook buiten ultraorthodoxe kringen had de rabbijn veel morele invloed. De zionistische opperrabbijn Avraham Kook, zijn grote religieuze tegenstander, was een vriend en bewonderaar. In een van zijn necrologieën werd geschreven dat hij over de oudtestamentische koningen sprak alsof hij ze nog had gekend en dat de aartsvaders hem zo nabij waren als hadden ze hem op hun sterfbed gezegend.

¹⁶ Zie voor Sonnenfeld Walter Pietsch, 'Über die Wurzeln der Ultra-Orthodoxie im ungarischen Judentum. Gestalt und Wirken von Rabbi Chaim Josef Sonnenfeld *1849 Verbó (Ungarn) gest. 1932 in Jerusalem' *Aschkenas. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Juden* 7 (1998) 2.

¹⁷ Zij claimde 1200 gezinnen: National Archives Londen (NA), Colonial Office (CO) 733/41 3864, Herbert Samuel aan Minister van Buitenlandse Zaken, 11-1-1923; later werd dat het onwaarschijnlijke getal van 35.000 zielen voor heel Palestina: NA, Foreign Office (FO) 371/12267, Agudath Israel Jeruzalem aan Volkenbond 1-11-1926. De officiële cijfers varieerden volgens het FO van 3.000 tot 10.000.

De Haan in Jeruzalem nov. 1919 op het paardje Schû-Hada uit de stal van de Aweida's, waarop hij bij voorkeur reed.

Bron: Jacob Israël de Haan. Correspondent in Palestina 1919-1924, Ludy Giebels ed. (Amsterdam 1981)

De zionisten wilden nu de religieuze organisaties van de Palestijnse joden, die versplinterd waren in vele gemeenten op basis van het land van herkomst, annexeren door de schepping van een door hen beheerst rabbinaat. Hierbij zou in de vorming van een opperrabbinaat en appelrechtbanken een uit Europa geïmporteerde hiërarchie worden ingevoerd die vreemd was aan de mores in Palestina. Deze gemeenten van Palestijnse joden vreesden bovendien dat de beoogde invloed van leken, waarbij in de vigerende situatie het agressieve nationalisme van de nieuwe Jisjoev de overhand zou krijgen, de religieuze waarden in gevaar zou brengen.¹⁸

¹⁸ Zie voor de controversie zionisme en orthodoxie in Palestina: Ben Halpern en Jehuda Reinharz, *Zionism*

Dat De Haan met zijn sterk rechtvaardigheidsgevoel zich te vuur en te zwaard inzette voor de vereerde Sonnenfeld was eigenlijk niet meer dan logisch. Zijn acties vloeiden niet alleen voort uit zijn eigen bekering tot de orthodoxie maar ook uit een toenemende reactionaire politieke gezindheid, die zich uitte in steeds meer tirades tegen de socialistische pioniers die Palestina in steeds grotere getale binnenkwamen. Zijn natuurlijke habitat als religieuze zionist, de Mizrachi, was in deze tijd in Palestina niet opgewassen tegen de secularistische nieuwe immigranten. In de Jeruzalemse Agoeda werd hij niet alleen haar juridisch adviseur, maar hij had ook (samen met drie anderen) tekenbevoegdheid in financiële zaken en onderhandelde voor landaankoop ten behoeve van orthodoxe koloniën. Zijn meningen werden in Frankfurt, de hoofdzetel van de Agoeda, op prijs gesteld.

De joodse bevolking van Jeruzalem was van oudsher sterk orthodox, omdat zij voor het grootste deel bestond uit geleerden met hun gezinnen die vanuit de diaspora werden onderhouden met giften, de zogenaamde Chaloeke. Maar wie waren die lieden die zich vanuit hun orthodoxe beginselen heftig keerden tegen de praktijk van een zionistische samenleving zoals zij zich daar zagen ontwikkelen? Wanneer we naar de omgeving van De Haan kijken, zien we een opmerkelijk ander beeld dan de karikatuur die de zionisten afschilderden, vreemd ook aan de dorre vroomheid waarmee

deze orthodoxie werd geassocieerd.¹⁹ Zijn beste vriend – letterlijk trouw tot in de dood – was Mosche Wallach, directeur van het belangrijkste ziekenhuis in Jeruzalem, Shaäre Zedek. Toen Wallach zich in 1892 in Jeruzalem vestigde, had hij het aanvankelijk moeilijk door zijn moderne medische methoden. Zijn inenting tegen difterie kwamen hem te staan op pamfletten waarop hij voor moordenaar werd uitgemaakt. Om in deze wantrouwige atmosfeer aan patiënten te komen nam hij toevlucht tot een wel heel werelds middel: hij schreef een loterij uit onder die patiënten die zich bij hem zouden aanmelden.²⁰ Niet bepaald de mentaliteit van het getto! De directeur van het jongensweeshuis, waar De Haan zijn vroomste emoties zou beleven, was Abraham Goldsmit; behalve weesvader was Goldsmit ook de eerste gymnastiekleraar in Palestina, tevens oprichter van de huidige nationale Israëliëse sportvereniging Maccabi.²¹ En ten slotte was er miss Annie Landau, directrice van de Evalina de Rothschild-meisjesschool. Miss Landau was de meest formidabele gastvrouw van Jeruzalem. Zij verzamelde op haar veertiendaagse *at homes* en jaarlijkse Poeriembal alle etnische en religieuze leden van de plaatselijke society. Haar meisjes gooiden hoge ogen op de stenotypistenwedstrijden van het Britse Empire.²²

Dit waren, naast zijn geestelijk leidsman rabbijn Chaim Sonnenfeld, de belangrijkste joodse vrienden van Jacob Israël de Haan

and the creation of a new society (New York en Oxford 1998) 185-191; Shmuel Almog, Jehuda Reinharz en Anita Shapira ed, *Zionism and religion* (Hanover NH 1998), 119-136; Arie Morgenstern, *Hastening redemption. Messianism and the resettlement of the Land of Israel* (New York en Oxford 2006).

19 Vergelijk voor deze groep ook Israel Bartai "Old" and "New" Yishuv. Image and reality', *The Jerusalem cathedra* I (1981) 229-230.

20 Zie over Wallach: *Encyclopaedia Judaica* 2005 (EJ) en Wikipedia (Engelse versie).

21 David Tidhar, *Encyclopedia of the Founders and Builders of Israel* (Hebr.) (19 delen, [z.p.] 1947-1970) III, 1286. Online raadpleegbaar via www.tidhar.tourolib.org.

22 *EJ*: Annie Landau.

in Jeruzalem. En zelfs de ontegenzeggelijk diepvrome en onwereldse Sonnenfeld heeft bij nader inzien een modern tintje: zijn commentaren op de wekelijkse afdelingen van de Tora getuigen van psychologisch inzicht en humor.²³ Ook nu nog is hij hiermee prominent aanwezig op internet en zelfs te zien in een heel kort filmpje. Voor deze leidsman was alleen degene die de Tora verwierp een echt zondaar en konden alle anderen rekenen op zijn mededogen. Waarschijnlijk vond de dichter De Haan dan ook uitgerekend bij Sonnenfeld begrip en troost over zijn homoseksualiteit. Homo-erotische betrekkingen waren in de sterk naar binnen gerichte mannenwereld van vrome joden ook niet ongewoon.²⁴ Op den duur kon Sonnenfeld de dichter niet behoeden voor de verscheurdheid over zowel de homoseksualiteit als zijn relatie tot God, maar dat lijkt eerder te wijten aan de verschrikkelijke psychische omstandigheden voor De Haan in zijn laatste jaren, toen hij letterlijk een uitgestotene werd in het grootste deel van de Jeruzalemse joodse gemeenschap.

Het was in deze context dat Jacob Israël de Haan begon aan de journalistieke en politieke activiteiten die hem fataal zouden worden.

De journalist

De Haans feuilletons in het *Handelsblad* horen tot de absolute top van de toenmalige Nederlandse journalistiek, literair alleen te vergelijken met de reisbrieven van Couperus. Zijn nog steeds moderne stijl

²³ Rabbi Yosef Chaim Sonnenfeld, *On the Parasha*, Rabbi Shlomo Zalman Sonnenfeld ed., Rabbi Yaakov Binder vert. (New York 2002) 60-61.

²⁴ Zie ook Berkowitz, 'Double trouble', 118.

was die van korte, staccato zinnen. Hij was geestig, op het malicieuze en sarcastische af, gevoelig en onbekommerd sentimenteel, en heeft als geen ander de bonte Jeruzalemse samenleving uit die tijd beschreven. Het was een tijd waarin, althans tijdens de eerste jaren onder het Engelse bestuur, de elite 'zonder onderscheid van ras of geloof' (één van De Haans lievelingsuitdrukkingen) nog met elkaar omging. In zijn kroniek stond de extraverte auteur altijd zelf op de voorgrond en dat maakte zijn verhalen voor velen onweerstaanbaar. Het al meermalen geciteerde verslag over zijn aankomst in maart 1919 in Jeruzalem illustreert mooi hoe hij zijn lezers kon meeslepen:

Neen, dit is geen koninklijke intocht van den Dichter van Het Joodsche Lied te Jerusalem. Het station is onbeduidend. Het regent. Het waait en het is koud. De plezier-reizigers kennen de zengende zomers van Jerusalem niet. En zij kennen de winters van Jerusalem niet. Ze komen in het zachte stille voorjaar of in het milde najaar. Maar ik verzeker u, dat het hier stormen en regenen kan. Daarover zal ik u later meer schrijven. Neen, koninklijk is de intocht niet. Een trage Arabier heeft wel de goedheid zich te willen belasten met mijn koffers. Hij laat ze dadelijk in de modder vallen. De twee pakken voor de Amerikaansche Zionisten houd ik dan maar zelf. En zóó gebogen in den storm, die de regen tegen ons aanslaat, gaan we naar de Stad. De wegen zijn geen straatwegen. Grint met groote keien en groote kuilen. Jeruzalem ligt gebouwd op heuvelen. Van de heuvelen druischt het water weer. De straten ruischen. Zij ruischen in den letterlijken zin van het woord. Ze

hebben watervallen en beken. En daar stappen we ongestoord doorheen.²⁵

De Haans feuilletons hadden meteen veel succes onder de lezers: in het eerste jaar alleen al werden er 107 stukken geplaatst en zijn salaris werd verhoogd tot f6.000 per jaar.²⁶

Een andere attractie van zijn journalistiek was de interactie met zijn lezers. De Haan was een onweerstaanbare bedelaar voor allerlei goede doelen: het ziekenhuis van Wallach, het weeshuis van Goldsmit maar ook niet-joodse doelen. Het succes van zijn inzamelingsacties zat ongetwijfeld ook in het feit dat hij veel bedelde om zaken in natura: koeien voor het weeshuis, vogeltjes voor een Transjordanse minister, bloembollen voor de Soeurs de Charité:

Aan het einde van dit goedgehartige schrijven een goed woord voor de burens. De zusters van de Charité, die hier een filiaal van Dante's hel houden. Zij doen, zonder onderscheid van ras en geloof iedere week mijn wasch. Ik breng en haal het waschgoed zelf in een mooi bruin handkoffertje. En ik kan verzekeren, dat er, behalve de veertien zusters, in het heele huis geen gaaf mensch is. Iedereen is daar lam, doof of blind, gebroken, gerepareerd. Alles. En wat willen nu de Zusters van de Charité? Een van de zusters is tuinman. Zij kweekt bloemen met behulp van vijf jongens, die samen zeven beenen en acht armen hebben. Deze tuinman vraagt of Hollandsche bloem- en zaadkweekers het Huis, dat gelijk alle Huizen te Jeruzalem in

25 'Jerusalem', *AH* 5-4-1919.

26 Hij kreeg 40 Eng. Ponden per maand, bijna f6.000 per jaar: IRDJ, Collectie De Haan doos VII, De Haan aan Judah Vleeschhouwer, 20-6-1919.

grooten nood verkeert, niet eens willen verheugen met bollen en zaad. Alles is goed: dahlia's, hyacinthen, asters, anjelieren, tulpen.²⁷

De populariteit van zijn stukken trok de aandacht van de zionistische organisatie. Al eind 1919 vroeg de Londense correspondent van het *Handelsblad* op een zionistische bijeenkomst de belangrijkste persman van de ZWO, Nahum Sokolow, naar diens mening over de berichtgeving van de Nederlandse correspondent in Jeruzalem. Sokolow antwoordde toen nog dat men De Haan zijn 'ongegrond' pessimisme moest vergeven, omdat hij een dichter was.²⁸ Over De Haans berichten ten aanzien van de toenemende tegenstand van de Palestijnse Arabieren meende Sokolow dat de journalist er te veel bovenop zat, ongetwijfeld vanuit zijn waarneming gelijk had, maar dat men in de geheime corridors van de macht, (hij doelde op de onderhandelingen die op dat moment gaande waren in Versailles) moest vertoeven om de situatie naar zijn werkelijke waarde te schatten.

Het thema van vergeving aan de dichter zou diverse keren worden herhaald, maar raakte uitgeput, omdat de aanvallen alsmaar feller werden. En het was al lang niet meer zozeer de Arabische kwestie. De Haan was speciaal gebeten op de socialistische koers in de opbouw van het Nationaal Tehuis en de subsidiëring van de arbeid van de pioniers (die hij als een moderne Chaloeke beschouwde). Daarbij kwamen zijn schimpscheuten op de 'beroepszionisten', de mensen die in de nieuwe constellatie, nu de ZWO meer was geworden dan een actiepartij, het werk moesten uitvoeren.

27 'Na den verjaardag', *AH* 24-11-1922.

28 *AH*, 6-11-1919.

De Haan meende dat er te veel profiteurs in de organisatie rondhingen en dat er te veel geld werd verkwist. Daarin stond hij niet alleen. Sterker nog, deze kritiek werd gedeeld door vele leidende zionisten in zowel de VS als Nederland.²⁹ Terwijl zij hun kritiek echter binnenskamers of in de joodse pers uitten, gooide De Haan zijn sarcasme de niet-joodse buitenwereld in.

Kon men voor de emotionele erupties van de Dichter van het Joodsche Lied in een deftige Nederlandse krant nog de schouders ophalen, dat werd anders toen bleek dat De Haan in juni 1923 ook correspondent was geworden van de Britse *Daily Express*. De *Express* was een van de *halfpenny*kranten die door het establishment zo werden geminacht en gevreesd. In feite was deze tak van de pers het gevolg van de opkomst, eind negentiende eeuw, van een lagere middenklasse die zich opwaarts bewoog en meer vrije tijd en ontwikkeling had om haar nieuwsgierigheid over de wereld te bevredigen.³⁰ Hoewel fel antisocialistisch presenteerde de *Daily Express* zich ook als de tribune van het volk, bijvoorbeeld door sloppen, falende dienstverlening van de spoorwegen en Kerstchaos bij de posterijen aan de kaak te stellen. De krant was het gekoesterd eigendom van Lord Beaverbrook. Deze Britse persmagnaat was antizionistisch, zoals ook zijn tegenhanger, de persbaron Northcliffe, over wie later meer.³¹ In de zionistische organisatie gold hij als antisemitisch, maar de verwarring van antizionisme met

antisemitisme was ook in deze tijd groot. Tegen die beschuldiging pleit in ieder geval dat hij vanaf 1931 tegen Hitler was en al vroeg joodse vluchtelingen hielp. Zijn antizionisme kwam vooral voort uit vriendschap met een aantal geassimileerde joden, die zich in Engeland al vanaf het begin principieel hadden gekeerd tegen het zionisme, omdat dit hun positie in het vaderland zou schaden. Beaverbrook, die overigens opmerkelijk tolerant was tegenover homoseksualiteit, reisde in 1923 naar Palestina, vergezeld van zijn rechterhand in het krantenbedrijf James Douglas. Deze zou later memoreren hoe De Haan als een Nicodemus in het duister van de nacht hen in hun hotel kwam bezoeken om de misstappen van de zionisten uiteen te zetten. Deze hadden hem, verklaarde hij, bedreigd voor het geval dat hij contact zou opnemen met de persmagnaat, niet onwaarschijnlijk na de verderop te beschrijven affaire met Northcliffe in 1922.³² De Haans (anonieme) werk voor de *Daily Express* heeft naar schatting bestaan uit een tien- à vijftiental zeer korte berichten, die op de krant werden voorzien van de pakkende koppen waarvan de *Express* een speciaal liefhebber was ('WILD REDS IN ZION'). Het duurde even voordat de identiteit van de inmiddels innig gehate journalist bij de zionistische autoriteiten bekend was. In 1923 hoorde iemand van het Londense bureau wie de dader was.³³ Hoewel men intussen wel wat gewend was van De Haan, was het Londense bureau geschokt. Het voelde zich na deze onthulling ook meer bedreigd: als De Haan wist door te dringen tot een Engelse krant met een oplage van een kleine 800.000

29 Michael Berkowitz, *Western Jewry and the Zionist project, 1914-1933* (Cambridge 1997) 61.

30 Peter Catterall e.a. ed., *Northcliffe's legacy. Aspects of the British popular press 1896-1996* (New York 2000) 10 en 17.

31 Anne Chisholm en Michael Davie, *Lord Beaverbrook. A life* (New York 1993); Robert Allen en John Frost, *Voice of Britain. The inside story of the Daily Express* (Cambridge 1983).

32 *Daily express*, 2-7-1924.

33 CZA S25/583 ('confidential'), Frederick Kisch, hoofd van het politieke departement van de ZWO in Jeruzalem, aan Israel Cohen van het bureau in Londen, 16-12-1923.

exemplaren, waar was dan het eind? Van een dichterlijke criticus had hij zich intussen, zoals treffend geformuleerd door Michael Berkowitz, ontwikkeld tot een 'one-man wrecking crew'.³⁴

In de laatste jaren van De Haans correspondentschap van het *Handelsblad* trad een onmiskenbare verzuring op, een voortdurende en eentonige herhaling van inmiddels overbekende grieven tegen alsmaar dezelfde personen. We weten niet wat De Haan nog instuurde, maar in ieder geval werd er steeds minder van hem gepubliceerd. Omdat het archief van het *Handelsblad* verloren is gegaan, is niet duidelijk in hoeverre daarbij de zionistische lobby in Nederland tegen zijn stukken een rol heeft gespeeld. In ieder geval werden in 1923 nog maar 35 en in de eerste helft van 1924 nog maar 11 feulletons in de krant afgedrukt.³⁵ Hiervan gingen de meeste over de nogal sensationele zelfpromotie van koning Hoessein van de Hedjaz tot kalief van de islamieten. De Haan was bij die plechtigheid als gast aanwezig en dat was uiteraard een nieuwsfeit dat het *Handelsblad* zich niet kon laten ontgaan.

Intussen had De Haan het niet gelaten bij de journalistiek maar zich tevens ontpopt als de belangrijkste diplomatiek vertegenwoordiger van de groep rond Sonnenfeld, de Asjkenazische gemeente van Jeruzalem, die ook was aangesloten bij de Agoedat Israel.

De diplomaat

Het Heilige Land trok na de verovering door de Engelsen en de vestiging van het mandaat veel nieuwsgierigen, die het experiment in een land dat zo na aan het gelovige hart lag wel eens van nabij wilden bekijken. Het ging om bezoekers van allerlei religieuze en nationale pluimage, voor- of tegenstanders van het Nationaal Tehuis die maar zelden onaangedaan bleven. De zionistische organisatie had in Jeruzalem een hele ploeg om de illustere politici, geleerden en schrijvers op te vangen. De bezoekers werden bij voorkeur naar de spectaculairste joodse kolonies gebracht. De Haan van zijn kant leidde ze voor zijn eigen geestverwanten naar Wallachs ziekenhuis, Goldsmits propere weeshuis en de Deutsche Platz, het wijkje in het joodse deel van de oude stad waar de indrukwekkend vrome rabbijn Sonnenfeld in al zijn eenvoud resideerde.

In 1919 trad hij voor het eerst als woordvoerder van de Sonnenfeldgroep op voor de King-Crane Commission. Deze was ingesteld op instigatie van de Amerikaanse president Wilson om te onderzoeken of de vestiging van een Joods Nationaal Tehuis in Palestina een uitvoerbaar idee was. Van de beoogde geallieerde deelnemers bleven alleen de Verenigde Staten over. Voor de geleerde Henry King en de zakenman Charles Crane verschenen vele personen en groepen. De Sonnenfeldgroep bestond uit 10 man, met onder anderen Wallach en een ander boegbeeld van de Jeruzalemse Eda Chareidis, rabbijn Isaac Diskin.³⁶ De Haan werd erbij gevraagd, omdat hij als enige van de groep Engels sprak en dat zou zo blijven. Als scherp jurist, behept met de vasthoudendheid van een bulldog, zou hij

³⁴ Berkowitz, 'Double trouble', 115.

³⁵ Over de problemen met de redactie van het *Handelsblad*: Bijzondere Collecties UvA, archief Van Eeden, De Haan aan Frederik van Eeden, 4-4-1921.

³⁶ 'De commissie ontvangt', AH 7-8-1919.

uitgroeien tot de bekendste representant van de Palestijnse joodse antizionistische orthodoxie. Het rapport van de commissie, uitgebracht in augustus 1919 en het eerste van vele rapporten die steeds grotere reserves over het zionistische experiment uitspraken, is ongepubliceerd in de bureaula verdwenen. Dat is waarschijnlijk de reden waarom deze missie nog weinig beroering wekte.

Dit veranderde na het geruchtmakende bezoek in februari 1922 van een andere Britse persmagnaat, Lord Northcliffe. Northcliffe was eigenaar van zowel de populaire *Daily Mail* als van de deftige *Times*. Hij kwam net uit India en had daar de macht van de islam waargenomen, waardoor hij een scherp oog voor de Arabische grieven in Palestina had gekregen. Daarbij maakte het geen goede indruk dat hij vanwege de onveiligheid een escorte kreeg van gepantserde voertuigen en hij was al helemaal niet gecharmeerd van de vrijpostige joodse kolonisten waarheen de trotse zionistische organisatie hem voerde. Zijn al aanwezige angst voor de import van bolsjewisme in Palestina door de nieuwe joodse immigranten uit Oost-Europa werd zo nog eens extra gevoed. Juist op dat moment werd hij geconfronteerd met iets nieuws: een ultraorthodoxe delegatie van eerbiedwaardige vrome joden, die zichzelf zagen als de enige echte vertegenwoordigers van het oude volk van de Bijbel, verhaalde hem over de 'dwanggemeenschap' die de zionisten aan het opbouwen waren. Zij hadden daarvoor intussen goede redenen gekregen.

In 1920 was het Brits militair bestuur vervangen door een burgerlijk bestuur met aan het hoofd een Hoge Commissaris. De eerste die deze functie bekleedde was Herbert Samuel, een liberaal politicus, zelf jood en aanhanger van het zionisme. Samuel

De Deutsche Platz, waar rabbijn Chaim Sonnenfeld woonde.

Bron: Municipal Archives Jerusalem

heeft gedurende zijn hele ambtstermijn voorzichtig gemanoeuvreerd tussen de joodse en Arabische bevolkingsgroepen. Hij slaagde er niet in om in het land de grondslagen voor een constitutionele inrichting te vestigen, omdat de Arabieren de Balfourdeclaratie bleven afwijzen. Daarom nam hij uiteindelijk zijn toevlucht tot het voorbeeld van het oude Ottomaanse milletsysteem, organisatie van de bevolking op religieuze grondslag.³⁷ Maar in het joodse deel liepen de etnische en religieuze elementen hopeloos door elkaar. In 1920 werden verkiezingen gehouden voor de zionistische vertegenwoordigende lichamen en hiervoor moesten uiteraard kiezerslijsten

³⁷ Bernard Wasserstein. *The British in Palestine. The mandatory government & the Arab-Jewish conflict 1917-1929* (2e druk; Oxford en Cambridge MA 1991) 109-139.

worden opgesteld. Het nationale sentiment van de nieuwe joodse immigranten bedacht dat er een lijst van Palestijnse joden moest worden opgesteld en wie de zionistische beginselen niet kon onderschrijven kon zich van de lijst laten afvoeren. Dat betekende technisch dat die persoon als niet-jood werd geregistreerd. Men kan dit beschouwen als een semantisch probleem, maar zo werd dat niet gezien door de oude hoeders van het jodendom van de Tora. Het plan onttaarde dus voorlopig in de kwestie ‘wie is jood?’.

In 1922 volgde een volgend affront: de belasting op de matse. Bestuurlijke organisaties hebben geld nodig, ook de op dat moment nog bescheiden Palestijnse zionistische besturen. Pogingen om onder de in armoede levende pioniers voldoende vrijwillige bijdragen bij elkaar te sprokkelen mislukten. Toen slaagden de zionisten erin om van het mandaatbestuur goedkeuring te krijgen voor heffing van een belasting op de matse, een belangrijke publiekrechtelijke bevoegdheid. Opnieuw een ongelukkige maatregel, omdat hierdoor de orthodoxie onevenredig aan de verwerpelijke zionistische organisaties zou moeten bijdragen.

Het waren deze twee bedreigingen die De Haan onder de aandacht van Northcliffe bracht. Maar het etaleren van joodse grieven tegenover een niet-joodse persmagnaat, die in het hele spectrum van deftige kranten tot de sensatiepers zijn ontdekking van antizionistische joden in het heilige Jeruzalem kon ventileren, werd beschouwd als volksverraad.³⁸ Aan De Haan werd – ten onrechte – toegeschreven dat de *Times*

antizionistisch was geworden. De gemoederen liepen hoog op: er werden verwensingen geuit, er werd met stenen gegooid en enkele chaloetsiem belaagden lijfelijk de oude rabbijn Sonnenfeld.³⁹ Ernstiger waren de consequenties voor De Haan zelf, die eerst werd getroffen in zijn dierbaarste roeping na het dichterschap. In maart 1922 begon een staking tegen zijn colleges onder de zionistische studenten, die het een voor een lieten afweten. Het mandaatbestuur vond aanvankelijk dat men niet moest wijken voor deze politieke pressie, maar de studenten behaalden de ultieme overwinning. Hoewel er geen enkele twijfel bestond over zijn didactische capaciteiten en de Arabische studenten (die in een aparte klas zaten) uiteraard niet aan het boycot meededen, werd hij in de zomer van 1923 ontslagen. De Haan viel ten offer aan de wens om de heethoofden te pacificeren en op het Britse ministerie van Buitenlandse Zaken werd geconstateerd dat hij door de plaatselijke zionisten en zijn studenten was behandeld ‘with malevolent intolerance’.⁴⁰

In deze tijd begonnen ook de herhaaldelijke doodsbedreigingen, die overigens in eerste instantie tot doel hadden om hem weg uit het land te krijgen. De Haan reageerde hierop ogenschijnlijk laconiek: toen hij in mei 1923 weer eens een ultimatum kreeg, ditmaal van ‘De Zwarte Hand’, schreef hij zijn navrante feuilleton ‘25’. Dat begon aldus: ‘Hoe onnoozel is de vijf-en-twintigste, als men den vier-en-twintigsten niet vermoord is. Aan den Brief heeft het overigens niet gelegen! Want die was zóó: “De Haan! Bij dezen

38 Zie over de consternatie vanwege Northcliffes negatieve houding tegenover het Nationaal Tehuis onder meer CZA, S25/670, met een verslag van een onderhoud tussen Northcliffe en zionistische autoriteiten in Jeruzalem; NA CO 733/19 13503 en 733/18 6881; zie ook de *Times* in februari 1922.

39 ‘Genoeg te doen’, *AH* 3-3-1922.

40 Zie voor deze affaire Israel State Archives Jeruzalem CS/78, LS 700/3/23; de correspondentie tussen Bentwich en De Haan in CZA A255/678 en NA CO 733/60 55095. Over De Haans protest bij het Foreign Office: Samuel aan FO in CO 733/60 55095.

deel ik u mede, dat gij, indien gij ons Land niet vóór den vier-en-twintigsten van deze maand verlaat, zult worden doodgeschoten als een gemeene hond.”⁴¹ Het was een van zijn fraaiste stukken: spot, zelf-ironie, doodsangst en resignatie wisselden elkaar af. Met een onwerkelijke charme vertelde hij het hele verhaal, vanaf de ontvangst van de brief en zijn gang naar de politie tot aan de cruciale nacht die hij dromend over zijn ouderlijk huis doorbracht. Hij vertelde hoe hij ontroerd werd door het medeleven van het jeugdige ‘joodsche diendertje’ dat zich op de hoogte kwam stellen en van anderen die hem vijandig gezind waren.

Het zou nog een jaar duren voordat de daad bij het woord werd gevoegd. In deze tijd werd zijn omgang met de joodse wereld nagenoeg gereduceerd tot de Deutsche Platz, het ziekenhuis van Wallach en het huis van miss Landau. Buiten deze kleine, maar wel beschermende wereld werd zijn aanwezigheid alleen geregistreerd met hoon en werd er letterlijk op hem gespuugd. Dit heeft op den duur zijn geestelijke gezondheid aangetast. Vriend en vijand waren het erover eens dat hij op het eind van zijn leven op de rand van de waanzin balanceerde.⁴² De gouverneur van Jeruzalem, Ronald Storrs, beschreef hem als ‘facially an intellectual version of Vincent van Gogh, whose dreadful glare of an unknown terror sometimes blazed in his eyes also.’⁴³ Wolfgang von Weisl

41 ‘25’, AH 13-6-1923.

42 Zie onder meer Wolfgang von Weisl, *Der Kampf um das Heilige Land. Palästina von heute* (Berlijn 1925) 196-206.

43 Ronald Storrs, *Orientalisms* (Londen 1937) 492; Storrs vermeldt ook dat De Haan in een tijd waarin hijzelf het mikpunt was van zionistische woede een bibliofiel exemplaar van de gedichten van Baudelaire achterliet met de boodschap: ‘When all my people are cursing you, I send you this for a token that I believe in you, and what you are trying to do.’

vermeldt hoe hij minutenlang monomaan op een steeds hardere schreeuwtoon het woord ‘Zagjuni’, het Arabische woord voor zionisten, herhaalde.⁴⁴

Intussen was de tegenpartij eindelijk versterkt met een functionaris die tegen De Haan was opgewassen. Eind 1922 werd Frederick Kisch benoemd tot hoofd van de zionistische politieke afdeling in Palestina, die de diplomatieke contacten met de buitenwereld leidde. Kisch was een Britse militair. Hij had zich onderscheiden in de Eerste Wereldoorlog en had uitstekende contacten met het Britse establishment. De betrekkingen tussen Kisch en De Haan waren uiteraard niet vriendelijk. De Haan schreef hem bijtend: ‘I know that the question whether it is advisable or not to kill me, is seriously discussed in the circles which you have the honour to represent.’ Kisch op zijn beurt meende hartgrondig: ‘one can not speak sufficiently ill of De Haan’. In ieder geval slaagde hij er steeds meer in de bezoeken aan De Haan te neutraliseren, onder meer door de gasten ‘some home truths’ te vertellen, ongetwijfeld de homoseksualiteit van de journalist en waarschijnlijk ook zijn huwelijk met de niet-joodse Johanna van Maarseveen (een feit dat De Haan ten koste van alles geheim wilde houden).⁴⁵

Dat er een nieuwe wind was gaan waaien blijkt uit de laatste diplomatieke demarche van De Haan, zijn audiënties bij koning Hoessein van de Hedjaz. Hoessein was al

44 Vergelijk Von Weisl, *Der Kampf*, 202.

45 De betrekkingen Kisch-De Haan spitsten zich vooral toe begin 1924, toen de kwestie Hoessein haar hoogtepunt bereikte: CZA S23/583 en S25/592. Kisch’ rapporten aan Londen zijn later gepubliceerd als dagboek: F.H. Kisch *Palestine diary* (Londen 1938), zie onder meer 102 en 106. Een veel uitgebreidere versie in typoscript in CZA Z4/1424.

De Nemesis van De Haan: Frederick Kisch, sinds 1923 leider van het Political Department in Jeruzalem voor de ZWO.

Bron: F.H. Kisch, Palestine diary (Londen 1938)

langer in conflict met de Britten over een verdrag waarin hij de Balfourdeclaratie zou moeten erkennen. Hij bezocht in februari 1924 zijn zoon Abdallah, emir van Transjordanië, en bij die gelegenheid liet hij zich in het tentenkamp in Nimrim Shunet aan de Jordaan uitroepen tot kalief.⁴⁶ De Haan, die al bekend was met de emir en verschillende keren zijn gast was geweest,

⁴⁶ Het kalifaat, dat al eeuwenlang werd vervuld door de Ottomaanse sultan, was net afgeschaft door het Turkse parlement. Zie voor dit bezoek: Yehoshua Porath, 'The Palestinians and the negotiations for the British-Hijazi treaty, 1920-1925', *Asian and African studies* 8 (1972) 20-48; voor de rol van De Haan: Ludy Giebels, 'Een driehoeksverhouding in Amman: de ontmoetingen van Frederick Kisch en Jacob Israël de Haan met Hoessein, koning van de Hedjaz, in januari 1924', *Studia Rosenthaliana* 13 (1979) 194-219.

werd hier uitgenodigd. Hij bezocht de koning-kalief, eerst alleen en later nog eens met een delegatie van de Sonnenfeldgroep.

De zionisten hadden de Hasjemitische vorsten tot nog toe min of meer links laten liggen en op een enkele uitzondering na niet opgenomen in hun diplomatieke bedrijf, waarschijnlijk ook omdat de betrekkingen tussen de Palestijnse Arabieren en de dynastie (ook koning Feisal van Irak was een zoon van Hoessein) meestal koel waren en het dus vergeefse moeite leek. Kisch nu vond dat daarin verandering moest komen en haalde de Jeruzalemse zionisten over om een officiële tocht naar Amman (waar de koning toen nog verbleef) te ondernemen. Tot het laatste moment zag het ernaar uit dat hij op zijn eentje moest gaan. De Haan had bij de vorsten intussen duidelijk een streepje voor. Hij logeerde in het kamp en zat ook aan bij een diplomatiek diner voor zestig personen dat de Engelse resident Philby gaf ter ere van de koning. Gegevens over de tafelschikking lijken aan te geven dat De Haan aan de tafel van Abdallah zat.⁴⁷ Bij dit diner was geen enkele zionist aanwezig.

Dat De Haan zo letterlijk kind aan huis was bij de Hasjemitische familie met haar hele aanhang van ministers en aanzienlijke bedoeïenen, leidde bij Kisch tot groot tandgeknars en was eens te meer een aansporing tot tegenzetten. Maar eerst werd Sonnenfeldgroep door Hoessein in audiëntie ontvangen. De Haans beschrijving van de ontmoeting tussen de twee oude heren is een kras voorbeeld van zijn emotionele en volgens velen schaamteloze sentimentele berichtgeving in politicis:

⁴⁷ Vergelijk Middle East Centre St Anthony's College (MEC) Oxford, archief Philby, Transjordan Diary 21-1 1924. Over het diner: 'De koning', *AH* 14-2-1924, gedateerd 30 januari.

De Koning, wacht ons, gezeten aan den ingang van zijne tent, met zijne raadslieden om zich heen. Hij staat op, zodra de Opperrabbijn gekomen is binnen het gebied van de tent. Dat is: binnen de palen, waaraan de touwen van de tent zijn vastgemaakt. Dan, met zachte, vriendelijke gebaren heet hij ons zitten op de stoelen, die voor ons nedergezet zijn. En de Opperrabbijn, weder opstaande, zegt het Gebed bij het zien van Koningen: "Geloofd zijt Gij, Eeuwige, Onze God, Koning des Heelals, die van Zijn Eere geeft aan Vleesch en Bloed". Ook de Koning is weder opgestaan. En al het gevolg staat. De Opperrabbijn, zóó sterk anders, nu in een groote ontroering, weent. Ook de oude Koning weent. Wij staan allen geslagen. En wij zitten weder. Dan leest Sjeikh Foead el Chatieb, de Minister van Buitenlandsche Zaken van Hedjaz, het memorandum voor in het Arabisch.⁴⁸ De Koning staat ons niet toe weder op te staan. Wanneer het memorandum voorgelezen is, worden wij stil. Maar het hindert niet. In het Oosten kan men lang zwijgen zonder verlegenheid. Dan spreekt de Koning zachte, wijze woorden. Hij noemt den ouden Opperrabbijn: "Mijn Vader," ofschoon hij, de Koning zelf, toch ook een oud man is. Hij zegt, dat hij niet heeft verdiend, dat zóó een oud en zóó een wijs man zóó een verre reis heeft gemaakt van Jeruzalem naar Shunet-Nimrîn, de eerste reis buiten Palestina sinds vijftig jaar.⁴⁹

48 In dit memorandum vroegen Sonnenfeld c.s. aandacht voor de benarde orthodoxie tegen de 'godloze zionisten'.

49 'Het bezoek bij den koning', *AH* 29-3-1924.

Hoewel Hoessein bij deze gelegenheid slechts in vage bewoordingen te kennen gaf dat hij geen vriend was van het zionisme, leidde deze gebeurtenis tot grote opwinding in de zionistische gemeenschap. Men meende dat De Haan zich met zijn groep had uitgesproken tegen de Balfourdeclaratie, tegenover nota bene de Arabische aartsvijand. Dat is niet waar: zowel tegenover de Britten als in de memoranda aan de Volkenbond sprak de Sonnenfeldgroep integendeel dank uit voor de Declaratie en schreef men lyrisch over het mandaat.⁵⁰

Maar toen de journalist De Haan ruim een week later nog eens persoonlijk met de koning-kalief sprak, tekende hij voor het *Handelsblad* een brisante uitspraak uit diens mond op: 'Daar ik de tegenwoordige, politieke, ongodsdienstige, Zionistische beweging beschouw als een onrecht tegenover de Mohammedanen, de Christenen en de orthodoxe Joden in Palestina, ben ik, als Dienaar der Gerechtigheid, verplicht de geheele Mohammedaansche wereld te organiseeren en te mobiliseeren tegen de tegenwoordige ongodsdienstige Zionistische Organisatie.'⁵¹ Dit klonk als een regelrechte oorlogsverklaring tegenover de Balfourdeclaratie en het mandaat. Hoessein had in zijn spagaat tussen de eis van de Britten om de declaratie te erkennen en de onmogelijkheid daarvan tegenover de Palestijnse Arabieren nieuwe munitie gekregen van vrome joden. Intussen echter had Kisch toenadering gezocht tot Abdallah. Ook hij werd weggeplukt voor een onderhoud met Hoessein, ook hij werd aan de dis genodigd, maar nu in een aanmerkelijk exclusievere setting dan De

50 Archief Volkenbond Genève 1/19498/2413, petities en correspondentie van de Agoeda in 1922.

51 'Het nieuwe Caliphaat', *AH* 2-2-1924.

*Jacob Israël de Haan in de Arabische kledij die hij droeg bij zijn bezoeken aan Transjordanië.
Bron: Foto Garabed Krikorian, ca. 1923*

Haan, samen met de Hoge Commissaris.⁵² En uiteindelijk volgde, overigens na veel strubbelingen, een dementi van de woorden die de kalief tegenover de journalist zou hebben uitgesproken.⁵³

De Haan was, zoals hij zich als raspoliticus moet hebben gerealiseerd, onderdeel geworden van een veel verstrekkender diplomatiek spel, de zwanenzang van Hoessein. De Agoeda, waarvan De Haan de spreekbuis was, zei namens een miljoen

orthodoxe joden over de hele wereld te spreken, maar kon in dit spel slechts even zand in de raderen strooien.⁵⁴ Hoessein verloor definitief de Engelse steun en zou binnen een paar maanden zijn koninkrijk moeten afstaan aan Ibn Saoed. Abdallah, later koning van Jordanië, zou nooit het vertrouwen van de Palestijnen krijgen, en tegelijk tevergeefs proberen het met de zionisten op een akkoordje te gooien.⁵⁵ Jacob Israël De Haan, ten slotte, zou twee maanden later worden vermoord.

De moord en zijn nasleep

Op de avond van 30 juni 1924 werd De Haan door drie kogels getroffen, toen hij de synagoge van het Shaäre Zedek ziekenhuis verliet. Hoewel de zionistische organisatie de suggestie van broedermoord ver van zich afwierp, klonk dat gezien de jarenlange campagne niet erg waarachtig. Maar het trof goed dat een maand eerder de dichtbundel *Kwatrijnen* was uitgekomen. Hierin werden de geruchten van homoseksualiteit door de dichter zelf zonneklaar bevestigd. De vierregelige gedichten getuigden van een hartverscheurende worsteling met God en zijn seksuele geaardheid. Het was daarom gemakkelijk om het gerucht in het leven te roepen dat een kwade vader van een misbruikt Arabisch jongetje verhaal zou hebben gehaald. Er waren ook geruchten dat een vrouw de trekker zou hebben

54 Het hoofdbestuur van de Agoeda in Frankfurt hechtte goedkeuring aan deze demarches: CZA archief Wallach, Jacob Rosenheim, president, aan dH, ongedateerd.

55 Vergelijk Avi Shlaim, *Collusion across the Jordan. King Abdullah, the Zionist movement, and the partition of Palestine* (Oxford 1988) met een revisie in 1998: *The politics of partition. King Abdullah, the Zionists and Palestine 1921-1951*.

52 CZA ms, Z4/1424, Kisch, Diary 4 febr. 1924.

53 'Een démenti', AH15-5-1924; zie voor de totstandkoming ervan CZA S25/592.

overgehaald. Zij, Manja Schochat, werd gearresteerd en weer vrijgelaten. Maar zij zou tot haar dood op de sterfdag van De Haan ter herinnering een venijnig briefje in de bus krijgen.⁵⁶

Intussen was het wel degelijk bekend in welke hoek men moordenaar moest zoeken.⁵⁷ Er werd 200 Egyptische pond uitgelooft voor het opsporen van de dader, maar die beloning is nooit opgeëist, een teken van de sterke saamhorigheid binnen de Jisjoev. Het blijft, gezien het vele dat sindsdien is ondernomen om de moord op te lossen, opmerkelijk dat in Israël pas in de jaren zestig door de journalist Chaviv Chanaän werd onthuld dat het hier om een politieke moord ging en pas in de jaren tachtig de ware daders werden geïdentificeerd: Avraham Giora (Krichevski) en Avraham Tehomi (Silberberg), beiden afkomstig uit de Oekraïne en lid van de Haganah, de joodse zelfverdedigingsorganisatie die bij de eerste Arabische rellen in het voorjaar van 1920 was opgericht tegen de Arabieren.⁵⁸ Zoals

56 Mededeling in 1979 van Lion Wagenaar, een van de ultraorthodoxe vereerders van De Haan, Jeruzalem.

57 Zie bijvoorbeeld *Kol Israel*, 1-7-1924: 'En daarbij was de moord georganiseerd door experts, door leerlingen van pogromstichters in Rusland, door ex-Oekraïners die precies de klok konden zetten, wisten dat hij gewend was iedere dag terug te gaan naar zijn huis van de synagoge van het ziekenhuis.'

58 Zie voor de onthulling door de journalist Chaviv Chanaän: *Ha'aretz* 21-2-1960 en 24-2-1960 (Hebr.); en Alexander Zvielli 'Echos of the past', *Jerusalem post*, 10-5-1985. Het verslag van de moord werd door de dader Abraham Tehomi neergelegd in *Toledoth Ha-Haganah* (z.pl. 1964) (Hebr.). Zie voor een Engelse vertaling Meijer, *Zoon van een gazzen*, 329-332; zie ook een fragment uit een interview van Shlomo Nakdimon met Tehomi uit 1985 voor de Israëliëse televisie in de documentaire 'Het eind dat niemand keren kan' van Emile Fallaux (VPRO 1991). Verder over de moord: Shlomo Nakdimon en Shaul Mayzlish, *De Haan: Haretsach hapoliti harisjon beErets Jisraeel* [De Haan: de eerste politieke moord in Palestina] (Tel Aviv 1985, met dank aan Chawa Dinner

vermeld had de Haan als jurist nog zijn steentje bijgedragen aan de verdediging van een aantal van hen, die van geweldpleging waren beschuldigd.

Er zijn desondanks nog wel wat raadsels rond deze moord. Al snel werd het politieonderzoek overgebracht naar Scotland Yard. Er is echter nergens een dossier over deze zaak te vinden. Dat kan verloren zijn gegaan in de chaos van de overdracht van de Britse administratie aan de nieuwe staat Israël in 1948, maar het kan ook een aanwijzing zijn dat de Britten hun kennis over de dader en hun opdrachtgevers liever niet naar buiten brachten om de onrust niet te verhogen.

Een politieke joodse broedermoord was zeldzaam en schokte ook de zionisten, maar het merendeel bleef vijandig ten opzichte van de vermoorde, ook na zijn tragische dood. Het algemeen gevoelen was dat de man had gekregen wat hij had verdiend. In de Palestijnse zionistische pers was slechts één zeldzame stem te horen die signaleerde dat de moord duidde op het morele afglijden van de Palestijns-zionistische gemeenschap.⁵⁹ En Kisch, die al op dezelfde avond bij het horen van het nieuws zijn blijdschap uitsprak, was vooral verontwaardigd omdat de Britse regering een condoleancetelegram naar De Haans familie stuurde. Uitzonderingen waren Norman Bentwich en Jacobus Kann. Bentwich, Legal Secretary in het mandaatbestuur

die voor mij een samenvatting heeft opgesteld en ook anderszins veel hulp heeft geboden bij de Hebreeuwse bronnen.). In het *Nieuw Israëlietisch weekblad* van 31 juli 1998 staat een interessant interview van Arthur van Amerongen met Nakdimon over de nog steeds grote belangstelling van de Jeruzalemse orthodoxie voor De Haan.

59 Moshe Beilinson in het in Jeruzalem gepubliceerde socialistische blad *Kontress* (Hebr.) 16 tammoez 1924, 14-15.

en directeur van de rechtsschool waar De Haan was ontslagen, stuurde nog op de avond van het overlijden een warm briefje naar dokter Wallach: 'I have just heard of the murder of Dr Dehaan, & I must write at once to you to express my horror. I have had many differences with Dr Dehaan & in some things I thought him wrong, but I [believed] that what he was doing what he thought to be right.'⁶⁰ Kann, voormalig kopstuk in de zionistische wereldorganisatie (hij was een der vertrouwelingen van Herzl) en Nederlands consul in Jeruzalem, noemde in zijn lijkrede De Haan 'a great Jew'.⁶¹

De moord was geen onberaden actie van een paar heethoofden. Zij hadden waarschijnlijk opdracht gekregen van het hoofd van de Jeruzalemse Haganah. Tehomi zelf noemt de latere president Yitzhak Ben Zvi, toen voorzitter van de door de zionisten gekozen Nationale Raad, als een tweede opdrachtgever.⁶² Er was ook een goede planning aan voorafgegaan die meerdere medeplichtigen veronderstelt. David Tidhar, politiemans in Jeruzalem en waarschijnlijk het jonge 'joodsche diendertje' waarin de dichter bij de doodsbedreiging in mei 1923 zo'n schik had, verklaarde later in een radio-interview dat hij op de fatale avond expres op het bureau bij het ziekenhuis dienst had genomen om ervoor te zorgen dat er geen Arabisch personeel aanwezig was.⁶³ Tidhar stond in die tijd aan de start van een succesvolle carrière als detectiveschrijver. Voor de publicatie

van zijn eerste boek *Crime and criminals in Palestine*, dat in 1924 verscheen, had hij geld geleend bij nota bene De Haan. Hij kon dat op de afgesproken tijd niet terugbetalen en een dag voor de moord was hierover een onaangenaam gesprek met de dichter-journalist geweest. Daarbij had de laatste gedreigd de schuldbekentenis als een wissel op de markt te zullen brengen.⁶⁴ Een goed zionist gaf zich niet met deze verrader af en zo had Tidhar een extra goede reden om de volgende dag een steentje aan diens eliminering bij te dragen.

Het is tijd om stil te staan bij de betekenis van Jacob Israël de Haan voor de proto-Israëliëse geschiedenis. In de eerste plaats is er van de journalist De Haan de kroniek van het alledaagse leven in Palestina van maart 1919 tot juni 1924. Hij was in zijn tijd de enige Westerse correspondent in Palestina die het land beschreef en ook in de vele reisboeken die over deze tijd zijn gepubliceerd vindt men nergens zo levendig en zo duidelijk een transitieproces beschreven. Zijn kroniek laat zien dat het zionistisch experiment bedoeld was om te mislukken, althans in de vorm waarin de idealisten van destijds het zagen: een samenleving, wellicht zelfs een joodse staat, waarin de beide bevolkingsgroepen elkaar zouden aanvullen en in harmonie met elkaar leven. Dit beeld wordt overigens ook ondersteund door archivalische bronnen in Londen. Aan het eind van deze periode ziet men steeds meer bezorgdheid bij de ambtenaren die het beleid van Balfour c.s. moesten uitvoe-

60 CZA archief Wallach A399 doos 17, Bentwich aan Wallach 30-6-1924.

61 CZA S23/583, M.D. Gaon, Notes on the funeral of Prof. de Haan. Secret and Confidential.

62 Over de opdrachtgevers is veel gespeculeerd: Ben Goerion zou één van hen zijn.

63 Yakov M. Rabkin, *In naam van de Thora* (Antwerpen 2006) 169.

64 Zie voor de merkwaardige gang van zaken rond de afwikkeling van de boedel: Ludy Giebels, 'De nalatenschap van Jacob Israël de Haan', *De parelduiker* 16 (2011) 2-16.

Graf van De Haan op de Olijfberg in Jeruzalem. De lange tekst bevat de zinsnede 'die alle wereldse begerlijkheden heeft opgegeven en zijn leven veil had, gestreden heeft als een leeuw, als een onversaagde held'.

Bron: foto Chaja Brasz, 2010

ren.⁶⁵ Sokolovs mening dat men alleen in de wandelgangen van de diplomatie het juiste zicht had op de situatie in Palestina werd telkens weer gelogenstraft door de dagelijkse werkelijkheid zoals ervaren door journalist en uitvoerend ambtenaar.

Als afgezant van de benarde Sonnenfeldgroep was de diplomaat De Haan er bijna op zijn eentje in geslaagd om het zionistische streven alle Palestijnse joden onder hun ene noemer te brengen te dwarsbomen. In Londen had men, na jaren te zijn bestookt met memoranda van de Sonnenfeldgroep, begrepen dat joden en zionisten niet identiek

waren.⁶⁶ Herbert Samuel had een regeling voorgesteld waarin het principe werd gevolgd dat er slechts één joodse, en wel de zionistische, organisatie werd erkend. Dat was intussen in Londen een gepasseerd station. Zoals het hoofd van het Middle East Department op Koloniën aantekende: 'it did not adequately safeguard the position of such minority Jews as might not wish to come into the scheme. We had in mind, in fact, just such people as Doctor de Haan, who do not see eye to eye in these matters

⁶⁵ Zie ook Segev, *One Palestine complete*, 197-198.

⁶⁶ Bij de Volkenbond vindt men daarentegen petitie van Agoedisten over de hele wereld bij de besluitvorming over het mandaat in 1922: Volkenbondsarchief 1/19498/2413.

with the Zionist authorities.⁶⁷ Nadat het proces tegen de heffing van de belasting op de matse in eerste aanleg was verloren, heeft men na 1923 geen pogingen meer gedaan om die opnieuw op te leggen.

Tekenend is bovendien dat de opvolger van De Haan als juridisch adviseur van de Sonnenfeldgroep ook niet de eerste de beste was. De Brit Horace Samuel (geen familie van Herbert) was de meest gevreesde advocaat in Palestina (en vertaler van Nietzsche in het Engels).⁶⁸ Hij zette het werk van De Haan voort door namens zijn cliënten Londen te bestoken met lange, spitse memoranda.⁶⁹ Uiteindelijk kregen de niet-zionistische orthodoxen gedeeltelijk hun zin: ze werden niet erkend als een gelijkwaardige organisatie naast de zionisten, want het Palestijnse bestuur voelde niet voor meerdere joodse onderhandelingspartners. Maar de niet-joodverklaring was van de baan en zij kregen, tegen de zin van de zionisten, het volledige recht om een eigen organisatie te vormen, met een eigen rabbinaat en een eigen sjechita. Op den duur herstelden zich de relaties tussen zionistische en niet-zionistische orthodoxie tot een misschien niet warme vrede maar een co-existentie. En toen in 1948 de staat Israël werd uitgeroepen, zochten de nieuwe, overwegend geseculariseerde autoriteiten de steun van de Agoeda, waardoor synagoge en staat in het land nog steeds in een ongemakkelijke symbiose verkeren.

De wonden die De Haan had toegebracht bleven intussen heel diep: de eerste Nederlandse ambassadeur in Israël, Johan Nederbragt, kreeg bij zijn eerste bezoek aan

president Weizmann in 1949 te horen dat alle Nederlandse joden die zich in heden en verleden in het Heilige Land hadden gevestigd aanwinsten voor de maatschappij waren. Op één uitzondering na: 'het geval De Haan'.⁷⁰

Over de auteur

Ludy Giebels (1941) is historica en promoveerde op de geschiedenis van de Nederlandse Zionistenbond. Zij publiceerde over de Palestijnse tijd van Jacob Israël de Haan onder meer in *Studia Rosenthaliana* en *De Parelduiker* en bezorgde de integrale tekst van de feulletons van De Haan als correspondent in Jeruzalem voor het *Algemeen Handelsblad* op de dbnl-website. Als archivaris van het Hoogheemraadschap van Rijnland publiceerde zij ook over waterstaatsgeschiedenis.

© 2014 Giebels / Amsterdam University Press.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/2.0>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

67 NA CO 733/70, Sir John Shuckburgh aan Secretary of State, 2-7-1924.

68 Zie zijn memoires *Unholy memories of the Holy Land* (Londen 1930), over De Haan: 123-24.

69 Horace Samuel nam De Haans taak direct over. Zie zijn memorandum aan CO, NA CO 733/71 15 juli 1924.

70 Johan Nederbragt, *Jeruzalem, indien ik u vergete...* (Den Haag 1953) 350.